

УДК 336.16

Дем'янчук О. І.,*кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри фінансів Національного університету "Острозька академія"*

ЕЛЕМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

У статті розглянуто питання будови соціального капіталу, обґрунтовано зміст категорії "соціальний капітал" через його елементи, розкрито особливості функціонування кожного елементу та визначено його вплив на формування соціальних відносин у суспільстві.

Ключові слова: соціальний капітал, елементи соціального капіталу, норми та правила поведінки, довіра, мережі соціальної інфраструктури.

В статье рассмотрено вопросы строения социального капитала, обосновано сущность "социального капитала" через его элементы, раскрыто особенности функционирования каждого элемента и определено его влияние на формирование социальных отношений в обществе.

Ключевые слова: социальный капитал, элементы социального капитала, нормы и правила поведения, доверие, сеть социальной инфраструктуры.

The article investigated the structure of social capital, substantiated the essence of category 'social capital' via its elements, and divulged the peculiarities of functioning of every elements, determined their influence on forming of social relations in society.

Key words: social capital, elements of social capital, standards and rules of behaviour, confidence, social infrastructure net.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку соціально орієнтованих ринкових відносин в Україні постає питання дослідження становлення концепції та економічної будови соціального капіталу, його елементів.

Розглядаючи уречевлену форму соціального капіталу – мережу соціальної інфраструктури, норми та правила соціальної поведінки, вони зумовлюють у процесі трансформаційного розвитку будову нових соціально-трудова відносин, їх принципів, що в кінцевому підсумку впливає на продуктивність праці, не уречевлена форма соціального капіталу, що відображає довіру між членами суспільства в кінцевому підсумку впливає на економію трансакційних витрат і є живою матерією соціальних відносин, саме тому тема дослідження є актуальною та важливою.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У своєму становленні та еволюційному розвитку концепція соціального капіталу пройшла трива-

лий історичний процес. Її витoki можна побачити ще в засновника марксизму К. Маркса, який вважав, що капітал – вартість, що самозростає [5]. Це визначення розкриває сутність виробництва, що закріплює за капіталістом право диктату виробництва й розподілу; відображає поєднання робочої сили із засобами виробництва, що відбувається з волі капіталіста в тій чи іншій формі та мірі, які його влаштовують; закріплення за робочою силою лише права на створення вартості, частку якої капіталіст виділяє робітникам для відтворення робочої сили; формального та реального підкорення праці капіталу, коли робоча сила стає частиною використовуваного капіталу; нерівноправні відносини між робочою силою і капіталістом стають причиною постійного економічного та соціального протистояння.

Проте, акценти з матеріального виробництва наприкінці ХХ століття перемістилися на соціальні відносини та взаємозв'язки, як важливі складові формування капіталу як такого, а саме капіталу економічного. Так, французький соціолог П. Бурдьє вважав, що капітал, залежно від сфери, в якій він функціонує, і ціною більш або менш складних трансформацій, що є передумовою його ефективної дії, може виступати у трьох основних іпостасях: економічний капітал, який безпосередньо і напряду конвертується у гроші та інституціоналізується у формі прав власності; культурний капітал, який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізований у формі освітніх кваліфікацій; соціальний капітал, утворений соціальними зобов'язаннями ("зв'язками") [connections], який за певних умов конвертується в економічний капітал і може бути інституціоналізований, наприклад, у формі аристократичного титулу [1, с.68].

На думку американського філософа та історика Френсіса Фукуями, першим, хто звернув увагу на соціальний капітал, був великий філософ Алексус де Токвіль, французький аристократ, автор книги "Демократія в Америці". Він не використовував термін "соціальний капітал", але, відвідуючи Сполучені Штати Америки у 30-х роках ХУІІІ сторіччя, помітив, що американці застосовують те, що він називав "мистецтвом об'єднання". Тобто, Алексус де Токвіль відзначив, що на відміну від співгромадян у його рідній Франції, американці можуть об'єднуватись у різноманітні добровільні товариства: літературні клуби, релігійні товариства, групи боротьби з рабством. Це дозволяло об'єднати дії слабких людей та, на його думку, було надзвичайно важливим для успіху американської демократії. За його висловлюванням, то була "школа демократії", або, як міг би сказати економіст, соціальний капітал у такій формі створив додаткові моральні норми, які є важливим елементом соціально капіталу і уможливили демократію.

На думку ж Ф.Фукуями, коріння соціального капіталу міститься у культурному капіталі. В своїх працях він основним елементом соціального капіталу вважає ступінь довіри між членами суспільства, демонструючи приклад японського суспільства, в якому домінує соціальний капітал, як основа життєдіяльності країни, що коренями походить з культури,

“...правильно сказати, що японці скоріше орієнтовані на свої спільноти, ніж на державу” [8].

У другій половині ХХ ст., у зв'язку з виявленням специфічних форм соціального знання, відбувається розширення та поглиблення змісту поняття “капітал”: наприкінці 80-х років ХХ ст. виникають такі його теоретичні варіанти, як “людський капітал” та “соціальний капітал”. При цьому “людський капітал” як система містив ряд елементів: індивідуальні знання, вміння та навички, а “соціальний капітал”: сукупності норм, правил та зв'язків соціально-економічної поведінки, що виступають і як сприятливий елемент зовнішнього середовища для економічного суб'єкта, і як результат його соціально-економічної поведінки [11].

Проте, вимагає подальших досліджень питання складових елементів соціального капіталу та їх впливу на формування соціальних відносин у суспільстві.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження складових елементів соціального капіталу та їх впливу на формування соціальних відносин. Тому, основними завдання є: уточнення змісту категорій “соціальний капітал” через його складові; дослідження кожного елементу соціального капіталу та його впливу на формування соціальних відносин.

Виклад основного матеріалу. У ході методологічного дослідження становлення сутності категорії “соціальний капітал” було визначено, що більшість вчених: економістів, політологів, соціологів розкривали зміст цієї категорії та її складові елементи з точки зору своєї області знань, хоча тісно переплітали її з економічним розвитком країни чи регіону.

Аналогічно до понять фізичного і людського капіталу – засобів і умінь, які підвищують індивідуальну продуктивність – “соціальний капітал” стосується рис соціальної організації, як-от мережі, норми і соціальне довір'я, що полегшують координацію і співпрацю задля взаємної вигоди, стверджує Роберт Патнем [12, с. 24].

Тобто, розкриваючи нові складові елементи соціального капіталу: мережі та соціальне довір'я, можна довести їх суспільну значимість. Через цілу низку причин легшим є життя в громаді, яка диспонує великим фондом “соціального капіталу”. По-перше, мережі громадської активності сприяють здоровим нормам взаємності та заохочують прояви соціального довір'я. Такі мережі полегшують координацію і комунікацію, посилюють довір'я і, таким чином, дозволяють вирішувати дилеми колективної дії. Коли розв'язання економічних і політичних проблем засновується на густих мережах соціальної взаємодії, зменшуються стимули для опортунізму. Водночас, мережі громадської активності втілюють у собі попередній успіх співпраці, який може служити культурним шаблоном для майбутньої співпраці. Зрештою, густі мережі взаємодії потенційно розширюють самоусвідомлення учасників, перетворюючи “я” у “ми”, або (мовою раціональних теоретиків) підсилюючи “смак” учасників до колективного блага.

Так, Роберт Патнем обґрунтовує "соціальний капітал" як концепт, який користується величезною популярністю взагалі і зокрема серед соціологів, що займаються країнами, де будується демократичне суспільство. Саме таке суспільство повинно на думку автора, характеризуватися активною і орієнтованою на суспільні цілі позицією громадян, егалітарними політичними відносинами і засновками на довірі і співпраці суспільними відносинами" [12, с. 24]. Все це в сукупності Патнем називає "соціальним капіталом". Довготривалі дослідження, проведені автором в Італії, разом з Р. Леонарді та Р. Нанетті, підтвердили, що мережа місцевих добровільних організацій створює соціальний капітал. Вчені наголошували на тому, що необхідність дотримання угод у суспільстві, де панує цілковита недовіра, вимагає залучення третьої сторони (мафії), що спричинює більші витрати порівняно з добровільним співробітництвом, механізмом якого виступає соціальний капітал. Завдяки останньому забезпечується ефективність суспільства, полегшується координованість дій, стимулюється розвиток спонтанної кооперації [6, с. 204]. Роберт Патнем, у 1993 році обґрунтовуючи концепцію "соціального капіталу", визначив основні його складові елементи: моральні принципи і норми, соціальні цінності (особливо, довіра) та мережа соціальної інфраструктури, завдяки якій члени суспільства можуть більш ефективно співпрацювати. Його центральна теза – якщо регіон має добре функціонуючу економічну систему і високий рівень політичної інтеграції, то це є результатом успішного акумулювання цим регіоном соціального капіталу. У США багато соціальних проблем вирішуються завдяки наявності та використанню соціального капіталу [12, с. 2]. Розкриваючи Патнем економічний зміст категорії, вказує, що соціальний капітал – це своєрідний ресурс, який дозволяє людині завдяки долученню до соціальних зв'язків одержувати певні переваги та нові можливості для реалізації своїх шансів. Подібно до економічного капіталу соціальний капітал можна обмінювати на інші ресурси (наприклад владу, престиж, фінанси), з вигодою використовувати в різних ситуаціях і примножувати за рахунок участі в соціальних мережах. В основі цієї категорії лежить концепт довіри – феномен, що сприяє впорядкуванню соціального життя, легітимації соціальних відносин [6, с. 205].

Соціальний капітал, на думку В. Сікори, стає головним напрямом економічного мислення в сфері економічного розвитку і фактично формується як нова парадигма. Автор вказує, що соціальний капітал фактично складає 78 % сукупному багатстві розвинених ринкових економік. Соціальний капітал виробляє те, без чого не може існувати ринкова економіка – довіру між людьми. В якій мірі можна говорити про довіру як найважливішу умову здійснення ринкових трансакцій в Україні, чи є в нас якийсь рівень довіри? Як вказує В. Сікора, що це явище, фактично, потрібно у нас розглядати під мікроскопом. Більш поширені обдурювання, недовіра. Зараз вже очевидно, що високий рівень нерівності у доходах означає, що більшість

населення країни – бідні [7]. Ми погоджуємось цілком з професором, що в сучасних умовах розвитку економіки України виникає “пастка бідності”, а не сприятливі умови для формування і розвитку соціального капіталу.

Соціальний капітал та його елементи надзвичайно важливі для кожної країни, як з точки зору її соціально-економічного прогресу, так і в періоди економічних негараздів. Надзвичайно важливу роль відіграє соціальний капітал і в розвинених західних країнах. А. Маршал, один з “батьків” економічної науки, проводив дослідження високоефективних і гнучких “індустріальних дистриктів”. Провідне місце в їхньому розвитку він відводив “сіткам” співробітництва в середовищі дрібних підприємців і робітників. Саме висока концентрація “соціального капіталу” живить ультрасучасні галузі виробництва. Елементи соціального капіталу – довіра, норми поведінки, соціальна мережа – мають властивість самовідтворюватися й нагромаджуватися. Як і у випадку із звичайним капіталом, ті, хто його має, може його збільшувати й примножувати. Суб’єктів соціального капіталу можна поділити на дві групи: донорів – постачальників соціального капіталу; реципієнтів – споживачів соціального капіталу. Їх ролі не закріплюються як постійні, а змінюються залежно від місця суб’єкта в процесі взаємодії.

Спеціаліст в галузі економічної соціології М. Грановеттер довів, що така економічна активність, як пошуки роботи та укладання угод, набагато ефективніша, коли вона відбувається в рамках “соціальних сіток”. Загальновідомо, що такі високоцивілізовані країни, як США і Німеччина, в яких кваліфікована праця становить переважну частку зайнятих (США – 80%, а в ФРН – 70%), виходили із своїх криз ціною величезних затрат саме на відродження інтелектуального потенціалу нації. У ці періоди нація на дружувала усі свої інтелектуальні сили і здібності – від державної еліти до дрібних підприємців і кваліфікованих робітників. Для порівняння зазначимо, що чисельність кваліфікованої робочої сили в країнах колишнього СРСР становила в цей період не більше 15-17%. За Френсісом Фукуямою, певні відсотки соціального капіталу суспільство може накопичити і через професійну освіту, яка передбачає засвоєння певних моральних норм, завдяки яким “професійні стандарти стають вищими за власні інтереси професіонала [14].

Хоча є і дещо інші погляди на зміст та елементи соціального капіталу. Так, філософ Альберт О. Хіршман вважає соціальний капітал “моральним ресурсом” з його основним елементом моральною поведінкою і який кількісно зростає, а не зменшується при його споживанні, і який знищується, якщо його не використовувати.

Отже, на відміну від звичайного капіталу “соціальний капітал” являє собою “суспільне благо” (“public good”). Іншими словами, це не приватна власність тих, хто одержує від нього вигоду. Подібно до інших суспільних благ – від чистого повітря до безпеки руху на вулицях – “соціальний капі-

тал” не може бути наданий в необхідних кількостях приватним особам. А тому він має бути побіжним продуктом інших видів соціальної активності. Соціальний капітал – це зв’язки, норми і довіра, які здатні передаватися з однієї соціальної ситуації в іншу. Успішне співробітництво у конкретній справі породжує зв’язки й довіру, а це є соціальними активами, які сприяють майбутньому співробітництву в зовсім інших галузях.

Соціальний капітал майже завжди на погляд Френкіса Фукуями розбудовується знизу до гори, коли люди разом співпрацюють, через освіту. Держава може лише створити умови, в яких можуть створити соціальний капітал. Держава не повинна надто втручатися і все контролювати, але водночас влада має дбати про безпеку, стабільність, і це інша передумова для створення соціального капіталу. Ключ до успіху – це довіра людей один до одного, що є в основі соціального капіталу [13].

Іншу сторону цієї категорії розкриває Горожакіна М.Є. – соціальний капітал як економічний інститут – це специфічні переваги й обмеження неформального характеру, що забезпечують взаємодію економічних агентів на основі реалізації методологічного принципу: “довіра – зобов’язання без санкцій”. Активне включення в арсенал вітчизняного підприємництва поняття “соціальний капітал” означає перегляд моделі поведінки економічних агентів. В умовах ринкової нерівноваги персоніфікований обмін можна будувати на підставах взаємності і відплатності послуг, якщо існує довіра один до одного. Відносини соціального капіталу складаються не в дусі спрощеного альтруїзму, а на змушеному компромісі між бажанням відшкодувати витрати і одержати прибуток, з одного боку, і цілком реальною можливістю виявитися економічно неспроможним чи навіть стати банкрутом, з іншого. Конкуренція диктує агентам адаптаційний алгоритм поведінки. Соціальний капітал – це відносини рутини, тобто можливе їхнє відтворення. Рутинізація як метод стабілізації обміну, у свою чергу, забезпечує партнерам зниження трансакційних витрат. А тому, вказує, що складові елементи соціального капіталу продукують такі властивості: ресурсність, прибутковість, конвертованість, що свідчить про наявність економічних ознак у природі соціального капіталу [3].

Соціальний капітал, як указує М.П. Шихирєв, – це, перш за все, соціальні зв’язки. У першому наближенні можна виділити два основних елементи соціального капіталу: “довіра усередині організації як інтегральний вираз стану її внутрішніх суспільних зв’язків і репутація організації як вираз стану зовнішніх зв’язків. З процесів це: стратегія і тактика ділових переговорів як вираз ціннісної орієнтації суб’єкта соціальних відносин і корпоративне управління як слідування принципам і цінностям” [9].

“Соціальний капітал” повсюдно у світі починають розглядати як життєво необхідний елемент економічного розвитку. Соціальний капітал, втілений у нормах громадської активності і участі, є попередньою умовою економічного процвітання, так само, як і ефективного самоврядування.

Спеціалісти з економічного розвитку твердять, що основа успіху в наявності громадської свідомості.

Яким же чином “соціальний капітал” укріплює добрий уряд і сприяє економічному прогресові? Насамперед, мережа громадської участі і свідомості сприяє формуванню норм спільної взаємозалежності: я сьогодні зроблю це для тебе, очікуючи, що з часом ти або хтось інший відповість мені тим же. Суспільство, яке покладається на норми загальної взаємозалежності і взаємодії, більш ефективне, ніж недовірливе суспільство. Довіра відіграє роль мастила у соціальному житті. Політолог Е. Остром цікавилася питанням: чому деякі кооперативні зусилля щодо управління спільними ресурсами (такими, як пасовиська або водні джерела) були успішними, а інші зазнали поразки? Вона дійшла висновку, що успішне розв’язання проблеми визначається, насамперед, наявними запасами “соціального капіталу”. Так само і дії держави чи урядових структур, які ігнорують або підривають існуючу соціальну мережу та інфраструктуру, можуть зазнати провалу. Аналізуючи особливості західних і східних цивілізацій, вивчаючи причини успіху т.зв. “драконів” Східної Азії, європейці менше уваги приділяли тим тісним соціальним зв’язкам, якими історично пройняті східні суспільства. Однак деякі дослідники вважають, що в цих країнах зароджується навіть якась нова суспільна форма – т.зв. “сітвовий капіталізм” (“network capitalism”). Ці сітки, що часто базуються на розширеній сім’ї або з’єднаній етнічній общині, створюють сприятливі умови для довірчих відносин, економії на видатках, оперативній інформації та інноваціях. Видатне економічне зростання в Китаї останніх десятиріч здебільшого спиралося не на формальні інститути, а на так звані “гуаньсі” (“особисті зв’язки”), які забезпечували як укладання й додержання контрактів, так і нагромадження та інвестиції. Все це дозволяє, так би мовити, перетворювати соціальний капітал в капітал фінансовий.

Сучасна теорія “конкурентних переваг” зосереджує свою увагу на головному надбанні кожної нації – її “соціальному капіталі”. Під цим розуміють кадрово-ціннісний капітал нації, тобто освітній і кваліфікаційний рівень людей в країні, наявність творчих і підприємницьких талантів, культурний рівень нації в цілому. Відомий американський економіст Р.Рейч писав: “Політики, звичайно, не розуміють, що реальний потенціал нації становить навіть не володіння певними технологіями, а здатність громадян розв’язувати більш комплексно завдання майбутнього, спираючись на здібності адекватного їх вирішення в минулому чи теперішньому”.

На кшталт фізичному і людському капіталу, втіленому у знаряддя праці і навчання, що підвищують індивідуальну продуктивність, соціальний капітал проявляється в таких елементах громадської організації, як соціальні мережі, соціальні норми і довіра, які створюють умови для координації і співпраці заради взаємної вигоди. Соціальний капітал – це здатність індивідів використовувати обмежені ресурси за рахунок сво-

го членства у певній соціальній мережі або ж більш широкій соціальній структурі. Здатність нагромаджувати соціальний капітал не є індивідуальною характеристикою особистості, це – особливість тієї мережі відносин, що вибудовує індивід, тобто соціальний капітал – це результат участі людини в соціальній структурі. Виходячи з цього, на роль лідерів у соціально-економічному розвитку претендують ті країни, які мають найвищий рівень соціального капіталу, за рахунок високо рівня освіти, науки, охорони здоров'я, культури та духовності [15].

Висновки. Виходячи із дослідження, саме соціальний капітал при вирішенні важливих проблем забезпечує здатність до кооперації у справах, до взаємодії та впливу на владу. Високий рівень соціального капіталу властивий для демократичних держав з ефективно функціонуючим громадянським суспільством, адже він результативніше забезпечує зазначену здатність до партнерства. Головною цінністю цього феномена є взаємна довіра в суспільстві (довіра як по горизонталі – у відносинах між громадянами, а також усередині різних суспільних і корпоративних структур, що становлять тло сучасного соціуму, так і по вертикалі – між громадянами і структурами влади). Саме взаємна довіра забезпечує зміцнення й розширення соціальних зв'язків і робить можливим поступальний розвиток суспільства.

Таким чином, родові, генетичні властивості соціального капіталу містять відповідні елементи: ресурсність – потенціал взаємодії, нагромадження – створення мереж соціальних зв'язків, конвертованість – обмін на безеквівалентній основі, ліквідність – обмін на еквівалентній основі, прибутковість – економія трансакційних витрат співтовариства або одержання соціальної ренти.

Отже, соціальний капітал є продуктом соціальних відносин та включає громадянську культуру довіри до людей та інститутів, соціальні норми та цінності, соціальну єдність суспільства.

Завдяки своїм складовим елементам соціальний капітал дозволяє індивідам, групам і суспільству легше вирішувати колективні проблеми. Норми взаємної відповідальності і взаємозв'язку допомагають забезпечувати відповідну до вимог колективу поведінку. За відсутності довіри і взаємозв'язків, що забезпечують взаємні поступки, індивіди не будуть співпрацювати, тому що не буде впевненості в аналогічній поведінці інших учасників. Отже, соціальний капітал створює позитивні екстерналії, тобто багато людей отримують користь від інвестицій окремого індивіда чи групи в соціальний капітал (доступ до інформації, соціальні гарантії, формування корпоративної культури).

Література:

1. Бурье П. Формы капитала // Экономическая социология. – Том 3. – 2002. – № 5. – С. 60-74.

2. Виступ на семінарі “Финансовая и законодательная основа деятельности негосударственных, некоммерческих организаций”. – 2000. – // www.civic-initiatives.org.ua/9/7.htm.
3. Горожакіна М.Є. Соціальний капітал суспільства в умовах трансформації економічної системи (питання теорії і методології). – Автореферат. – Донецьк, 2008. – С. 16.
4. Громадянське суспільство та соціальні перетворення в Україні: Тези наукової конференції ЛНУ ім. І. Франка. 13-15 грудня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 54-55.
5. Маркс К. Капитал. – Т. 1 – М.: Государственное издательство политической литературы, 1954. – 794 с.
6. Патман Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К., 2001. – 346 с.
7. Сікора В. Виступ на круглому столі “Безпека економічних трансформацій” / У кн.: Від соціального забезпечення до соціальної політики: Зб. ст. за ред. Я.А. Жаліла. – К.: Сатсанга, 2001. – 100 с. (Сер. “Безпека економічних трансформацій”, Вип. 16) // www.niss.gov.ua/kio/Table/Jalilo16 /022.htm.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2004.
9. Шихирев П.Н. Природа социального капитала: социально-психологический подход // Общественные науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 17–31, 8, 27.
10. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. By J.G. Richardson. – N.Y.: Greenwood, 1985. – P. 248.
11. Social Capital/ A Multifaceted Perspective. Dasgupta P., Serageldin I. (eds.). – Washington DC, 2000
12. Putnam R. Making Democracy Work. Civic Tradition in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 45 p.
13. Raiser M., Haerpfer C., Nowotny T., Wallace C. Social capital in transition: a first look at the evidence // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper. – 2001. – № 61.
14. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy// Foreign Affairs. – Volume 75, September-October, 1995. – P. 89-103.
15. www.e-ukraine.com.ua